

NANNA JORDT JØRGENSEN

HAVEARBEJDE

Moralsk praksis i en sydafrikansk storby

Folk bliver nødt til at gå i gang med at arbejde. Måske er det bare at anlægge en have eller at sælge æbler foran huset, men det forandrer noget. Man bliver selvstændig og selvforsynende, man ved, at man er på rette vej. Folk skal holde op med at være bivogne, der bare læner sig op ad andre. De skal stå på egne ben og hjælpe sig selv. Vi må holde op med at skyde skylden på apartheid, det er på høje tid, at vi begynder at arbejde for os selv! (ansat i en sydafrikansk ngo).

Da ANC kom til magten i Sydafrika efter landets første demokratiske valg i 1994, lagde den nye regering ud med at lancere en omfattende plan for landets udvikling (den såkaldte Reconstruction and Development Plan), som lagde vægt på omfordeling af ressourcer og bekæmpelse af fattigdom og ulighed. Planen understregede individets ret til udvikling og til at få dækket sine basale behov gennem forskellige serviceydelser, og civilsamfundet i Sydafrika gav regeringen sin fulde støtte til denne tilgang. Et tiår efter demokratiseringen er retorikken i både regering og civilsamfund skiftet ud. Udtalelser om rettigheder er erstattet med understregninger af befolkningens ansvar og pligt til at gøre noget og arbejde for sig selv. Ansatte i statslige og private udviklingsinstitutioner forklarer, at apartheid tog initiativet fra folk, så de nu bare sidder og venter på, at regeringen eller en privat donor skal gøre noget.

Blandt den fattige del af Sydafrikas befolkning er der ligeledes sket et holdningsskred. Efter apartheids opløsning var folk glade og optimistiske for fremtiden. De regnede med, at deres ny erhvervede politiske rettigheder nu ville få følgeskab af økonomiske og sociale rettigheder – eller i hvert fald en stigning i levestandarden (Cherry 2000). I stedet gik det sådan, at uligheden i Sydafrika, som tidligere var racebestemt, nu er blevet klassebestemt (Natrass & Seekings 2001). Mens en sort elite bosætter sig i de rige forstæder, som tidligere var domineret af hvide, er størstedelen af de sorte sydafrikanere fastlåst i fattigdom i landområder uden infrastruktur eller i de townshipområder, som omgiver landets storbyer. I townshipområderne stiger fattigdom, arbejdsløshed, kriminalitet og antallet af aids-relaterede dødsfald dag for dag. At skabe sig en tryk tilværelse med en fast indtægt gennem lønarbejde er alt, hvad folk i disse områder drømmer om, men kun for de færreste bliver det en realitet. Arbejde gør de dog alligevel – dagligt engagerer de sig i et utal af aktiviteter, der kaldes og betragtes som „arbejde“, selvom de ikke indgår i bruttonationalprodukt eller statistikker.

Denne artikel omhandler mennesker i et sydafrikansk townshipområde som – blandt mange andre aktiviteter – dagligt arbejder i fælleshaver for at dyrke grønsager. De arbejder for at få mad på bordet, men også fordi arbejdet er et redskab, som hjælper dem til at skabe sig selv som moralske mennesker. For townshipbeboerne er arbejde et bredt begreb, som dækker en lang række forskellige aktiviteter – herunder lønarbejde, subsistenslandbrug, madlavning og udførelse af ritualer. Alle disse typer arbejde er for townshipbeboerne aktiviteter med moralske konnotationer, fordi de er med til at skabe dem som sociale mennesker, der indgår i relationer med andre. Og for townshipbeboerne er det moralske menneske et menneske, der indtager sin plads i et netværk af relationer.

Havebrugernes arbejde støttes af en lang række private og offentlige institutioner, som trods interne forskelligheder i vidt omfang har en fælles forståelse af havearbejdets betydning. Udviklingsinstitutionerne lægger vægt på, at havearbejdet kan være med til at bekæmpe økonomisk fattigdom i townshipområdet, men samtidig betragter de deltagelsen i havebrugsprojekter som noget nær en pligt, fordi man som borger i den nye sydafrikanske stat har pligt til at engagere sig i samfundets udvikling og pligt til at arbejde for sig selv. Trods havebrugeres og udviklingsinstitutioners fælles interesse i velfungerende havebrug gemmer der sig under enigheden således to yderst forskellige opfattelser af arbejdets betydning.

Gennem en analyse af de to emiske arbejdsbegreber, som mødes i havebrugsprojekterne i townshipområdet, vil jeg diskutere de forestillinger om forholdet mellem arbejde og moral, som kommer til udtryk i forbindelse med et af post-apartheid-tidens mange små forsøg på at skabe udvikling for den fattige del af befolkningen.

Dagligliv i udkanten af en sydafrikansk storby

Konteksten for diskussionen af arbejde og moral er den sydafrikanske industriby Port Elizabeth, hvor jeg i 2001-2002 udførte feltarbejde (se Jørgensen 2003). Port Elizabeth er den største by og det vigtigste industrielle knudepunkt i provinsen Eastern Cape, som ellers primært er domineret af landbrugsland. Byen spreder sig fra bymidten mod syd og øst til en eksklusiv strandpromenade og rige forstæder, mens den mod nord og vest er omgivet af industriområder og de townships, som under apartheid var afsat som boligområder til byens sorte og farvede indbyggere. Port Elizabeths townshipområder bebos i dag af omkring 700.000 indbyggere,¹ hvoraf størstedelen taler det samme sprog og refererer til en fælles kulturel baggrund (xhosa), men socialt og økonomisk er forskellene voldsomme. Området rummer pæne boligkvarterer, hvor husene har indlagt vand og el, fjernsynsstøjen blander sig i gadelarmen, og hvor en eller flere af familiedlemmerne dagligt bevæger sig ind til bymidten for at arbejde. Side om side med disse kvarterer står små og faldefærdige huse i blikkursbyer, hvor indbyggerne må klare sig uden el, med fælles toiletter og vandhaner, og hvor kun de færreste har en fast indkomst. Trods disse forskelle er det overordnede indtryk af townshiplivet en dagligdag, der for flertallet er præget af en kamp for at klare dagen og vejen. Arbejdsløsheden blandt Sydafrikas sorte befolkning steg fra 46 procent i 1994 til over 55 procent i 2001 (Terreblanche 2003:kap. 2), og det vurderes, at 61 procent af de sorte lever i fattigdom (May et al. 2000:31). Hovedparten af de fattige bor i landområderne, men tabet af mindst 600.000 job i landbrugssektoren siden 1995 har resulteret i en forstærket

migration fra land til by. I samme periode er 500.000 job i den industrielle sektor forsvundet, og arbejdsstyrken vokser hvert år med 250.000 (Terreblanche 2003:kap 2). I Port Elizabeth-Uitenhage-metropolområdet² er fattigdommen og arbejdsløsheden endnu højere end i andre storbyområder i Sydafrika, fordi den økonomiske vækst i apartheidtidens sidste år her var lavere end andre steder (May & Rogerson 2000:209-10). Dagliglivet i townshipområderne i byens udkantsområder er således for de fleste præget af fattigdom og arbejdsløshed. Af mangel på lønarbejde engagerer folk sig i et utal af forskellige aktiviteter, hvis formål det er at skabe indkomst. Nogle prøver at finde småjob fra dag til dag, andre tjener lidt på at sælge brød og frugt fra deres hus, andre igen forsøger alene eller sammen med andre at sætte gang i mere organiserede indkomstskabende aktiviteter eller projekter, fx bagerier, syværksteder eller grønsagshaver (Cherry 2000:kap. 7).

Antallet af grønsagshaver i townshipområdet er vokset støt i løbet af det sidste årti. Under apartheid resulterede myndighedernes ønske om kontrol og planlægning i strenge regler for, hvilke aktiviteter der måtte finde sted i byområderne, og havebrug var i denne periode ikke populært blandt myndighederne. Siden 1994 har ophævelsen af mange af de stramme regler, samt et indtog af ngo'er med fokus på indkomstgenererende aktiviteter, gjort havebrug i Sydafrikas urbane områder mere og mere udbredt.

De urbane havebrug støttes i dag med råd og vejledning samt af og til materiel assistance af en lang række offentlige myndigheder og forskellige ngo'er,³ men bystyret har ingen officiel politik på området og har ikke prioriteret at afsætte jord til havebrug i selve townshipområdet. Port Elizabeths haver er derfor enten små private haver eller større fælleshaver beliggende på offentlige arealer, der i princippet er afsat til andet formål, fx som hørende til skoler, kirker, klinikker eller hospitaler. I fælleshaverne er jorden således ikke ejet af havebrugerne selv, og de har ingen garanti for at kunne blive ved med at dyrke den på længere sigt. Til gengæld giver placeringen ved siden af offentlig bebyggelse dem ofte adgang til vand, som man ellers skal betale for. Haverne drives af communitygrupper, hvis medlemmer som oftest er pensionerede eller arbejdsløse kvinder og (enkelte) mænd.⁴ I nogle haver deles jorden op i små „private“ lodder, andre steder dyrker man hele haven i fællesskab og deler udbyttet imellem sig. Hvert enkelt haveprojekt har forskellige regler for, hvordan arbejdet organiseres. Nogle af havebrugerne er yderst fattige, fx enker eller fraskilte kvinder, som forsørger deres børn alene og er dybt afhængige af havebrugets udbytte og andres hjælp. Andre kommer fra familier, hvor ægtefæller eller store børn også er involveret i indkomstskabende aktiviteter eller lønarbejde, og hvor havebruget er et supplement til andre indtægter. Frem for at klare sig alene har de valgt at danne en gruppe, typisk på initiativ af en eller to velartikulerede personer, som er i stand til at tale myndighedernes og ngo'ernes sprog og forhandle med de institutioner, som ejer den jord, der dyrkes. Fælles for dem er, at de tillægger deres arbejde i haverne en både praktisk og moralsk betydning.

Havebrugernes arbejdsbegreb

For townshipbeboerne har havearbejdet den praktiske betydning, at det hjælper dem med at forsyne deres familier med fødevarer. Men skønt alle havebrugerne udtrykker et ønske om at dyrke mere, end de gør nu, er produktionen af grønsager ikke et mål i

sig selv. Havearbejdet har en central betydning for havebrugerne, fordi det gør dem i stand til at indgå i centrale netværk – med familie, slægt og naboer, men også med fortiden, afdøde forfædre og på symbolsk vis jorden i de landområder, deres familier oprindeligt kommer fra. Jeg vil argumentere for, at havearbejdet er med til at skabe havebrugerne som moralske mennesker – dels fordi de opfatter deltagelsen i netværk af relationer som centrale for den moralske person, dels fordi arbejdet indskrives moral fysisk i kroppen.

Fattigdom og sociale relationer

Havebrugerne betragter sig selv som fattige, og for dem er fattigdom ikke en objektiv beskrivelse af indkomstniveau, men betegnelsen for en tilstand af fysisk og social mangel. Fattigdom, forklarer townshipbeboerne, er at mangle mad og at bo i et faldefærdigt hus uden el og vand, men det er også at være ude af stand til at være del af sociale relationer. Fattigdom er ikke at have noget at dele med sin syge slægtning, ikke at kunne gå i kirke, fordi man ikke har ordentligt tøj at tage på, ikke at have råd til at stifte familie, ikke at kunne holde en ordentlig begravelse for sin afdøde far og ikke at kunne udføre de rigtige forfæderritualer på de rigtige tidspunkter. Udvekslinger er centrale for vedligeholdelsen af sociale relationer (Mauss 1990), og som fattig kan man ikke indgå i disse livsvigtige udvekslinger. Havearbejdet er i denne sammenhæng en praksis, der bekæmper fattigdom.

„Hvis man ikke er del af noget, er man ingenting. Men hvis man har en have, er man ikke fattig“, siger en ældre kvindelig havebruger og forklarer, hvordan havearbejdet gør hende i stand til at dele sine grønsager med familie, slægtninge og naboer. Beskrivelsen går igen hos alle havebrugerne. „Vi havde ingenting, men nu har vi i hvert fald lidt at tage med hjem til vores familie“, siger de. Havens afgrøder deles mellem havebrugerne, afhængigt af arbejdsindsats og behov, men de deles også med naboer og venner i lokalområdet. Haverne ligger i reglen op ad befærdede veje, og forbipasserende bekendte stopper op for at få en snak eller kommer forbi med lidt småpenge eller mad og får i stedet et bundt spinat. Efter dagens arbejde vender havebrugerne hjem med en begrænset høst, men nok til, at de føler, at den bidrager til deres husholdning eller hjælper et andet familiemedlem. Havearbejdet gør på den måde havebrugerne i stand til at deltage i centrale dagligdags udvekslinger, som man som fattig ellers kan være udelukket fra. At indgå i udvekslinger er for dem et centralt aspekt ved at være et moralsk menneske.

Betydningen af udvekslinger for skabelsen af moralske mennesker i det sydlige Afrika diskuteres af Comaroff og Comaroff i *Of Revelation and Revolution* (1991, 1997). Her behandles befolkningsgruppen twanaernes personopfattelse i et historisk perspektiv – før, under og efter koloniseringen af det område, der i dag er det nordlige Sydafrika og sydlige Botswana. Ifølge Comaroff og Comaroff var identitet for twanaerne før koloniseringen defineret ud fra de relationer, som personen indgik i, og da disse relationer var alt andet end stabile, forandredes en person over tid. At være og vedblive med at være en moralsk person var fortløbende at vedligeholde sine relationer til andre gennem sine handlinger (Comaroff & Comaroff 2001:268,271). Comaroff og Comaroff understreger, at udvekslingen af materielle ting var central for skabelsen og opretholdelsen af sociale relationer. Et vigtigt eksempel er ægteskab, som tidligere og i mange tilfælde stadig

indebærer en livslang udveksling mellem to familier af blandt andet kvæg og arbejdskraft (Comaroff & Comaroff 1991:142, 2001:271; se også Ansell 2001:698). At indgå i udvekslingsrelationer var således en måde at skabe sig selv som moralsk person gennem fortløbende og aldrig afsluttede processer (Comaroff & Comaroff 2001:271).

Skønt mange forandringer har overgået Sydafrika siden koloniseringen, sætter den beskrevne personopfattelse ifølge Comaroff og Comaroff stadig sine spor i twanaernes og mange andre afrikanske folkeslags tilgang til sociale relationer. At udvekslingsrelationer er centrale for etableringen af personens status blandt xhosaerne i Port Elizabeth, bekræftes blandt andet af de mange konflikter vedrørende betalingen af *lobola* (brudepris). Lobolaens størrelse, som er afhængig af pigens familiebaggrund og uddannelsesniveau, udgør ofte et stort beløb,⁶ og mange yngre mænd er derfor ikke i stand til at gifte sig, selvom de ønsker det eller føler sig forpligtede til det, fordi de har gjort en pige gravid. Uden den centrale udveksling kan manden ikke indtage positionen som gift mand og familieoverhoved, og kvinden fastholdes i sin status som ugift kvinde afhængig af sin familie. De mange ugifte par og børn født uden for ægteskab accepteres som en del af dagliglivet, men omtales af townshipbeboerne ofte som personer med lav moralsk status. På samme måde betragtes folk, der af egen fri vilje vælger ikke at vedligeholde deres sociale netværk gennem udvekslinger, som personer med lav moralsk status. Får man et godt job og forlader townshippen, forventes det, at man fortsat indgår i udvekslinger med familie, slægtninge og tidligere naboer. Opfattelsen er, at hvis man ikke er del af et socialt netværk og indtager sin position i det, mister man evnen til at se forskel på rigtigt og forkert og ophører dermed at være et moralsk menneske.⁷

Havearbejdet er moralskabende, fordi det skaber mulighed for at udveksle og dermed indgå i relationer til andre nulevende mennesker. Men havearbejdet skaber og vedligeholder også relationer, som kan kaldes intersubjektive, fordi de omfatter forhold både til andre mennesker og til „forfædre, ånder, kollektive repræsentationer og materielle ting“ (Jackson 1998:9).

Når havebrugerne arbejder i deres haver, går tiden med at snakke. Og igen og igen vender samtalerne tilbage det samme emne – livet på landet og forfædrenes praksis. „Vi dyrker jorden ligesom vores forfædre“, forklarer havebrugerne, når de svinger hakken højt over hovedet. „Vi sår og høster på samme måde som dem.“ Når de diskuterer, hvad de skal plante, hvornår og hvordan, henvises der ofte til fortidige praksisser eller til praksis blandt de xhosaer, der stadig lever „det traditionelle xhosaliv“ på landet. Dyrkningen af jorden knyttes til det traditionelle liv, til landet, til forfædrene og forfaderritualerne.

Townshipbeboerne betragter mennesker som knyttet til den jord, hvor deres forfædre levede og døde. Skønt forfædrene ofte omtales som værende til stede omkring deres efterkommere, understreger især de ældre mænd, at man er tættere på forfædrene ved deres grave, og at man selv bør begraves på det samme sted som forfædrene (se også Mayer & Mayer 1971). Vigtige ritualer bør udføres på landet, hvor man har plads nok og kan være tæt på den jord, hvor forfædrene levede og er begravet. En midaldrende mand forklarer: „Hvis vi vil udføre et traditionelt arbejde [et ritual], tager vi til det sted, vi kommer fra. Det er der, hvor vores forfædre er begravet, og vi tager tilbage på grund af traditionerne, på grund af jorden.“ I praksis har en stor del af townshipbeboerne dog ikke et sådant hjem på landet at tage til. Mange familier har boet i byen så længe, at de har mistet forbindelsen til den del af slægten, der bor på landet. Andre har oplevet så

mange forflytninger i de seneste generationer, at den fædre jord ikke længere refererer til et konkret sted.

Også for unge mennesker i townshipområdet har forestillinger om dyrkning af jorden og livet på landet central betydning. Nogle af disse unge taler om at dyrke have for på den måde at kunne opnå en identitet som rigtige og gode xhosaer, en identitet som de føler, de har mistet i det „moderne“ byliv, men som de – med en del pragmatiske modifikationer – gerne vil genfinde. Kun de færreste af de unge har direkte, kropslig erfaring med dyrkning, men forestillingen om at dyrke landbrug har en central kulturel værdi for dem (se også Thornton 1996:153). At landbruget fastholdes som kulturel værdi i et urbant samfund, hvor det kun har lille praktisk betydning, skyldes blandt andet sammenhængen mellem ritualer og landbrugspraksisser. De unge forbinder primært tradition med gennemførelsen af de ritualer, som langt de fleste townshipbeboere jævnligt deltager i, og disse ritualer bærer alle præg af tidligere at have været udført i en rural kontekst. Der slagtes kvæg, geder og får og brygges øl, og kommunikationen med forfædre foregår på et sted, der repræsenterer et landbrugs kvægingdhegning (*kraal*). De ældre belærer de unge om, hvordan man i „gamle dage“ levede på landet med kvægbrug og dyrkning, og om hvordan traditionerne og den moralsk gode levevis blev ødelagt i mødet med de hvide og det moderne samfund. Ritualerne og de historier, de ældre fortæller om livet på landet, betyder, at de unge kommer til at opfatte landbrugsarbejde som dyrkning og kvægbrug som vigtige værdier, der kan bringe dem tættere på et moralsk liv og deres xhosaidentitet.

Arbejde og dyrkning er praktiske handlinger, der skaber en tæt forbindelse mellem mennesker og deres omgivelser (Jackson 1998:136). Når havebrugerne og de unge knytter dyrkningen af jorden til deres forfædre og livet på landet, understreger de, at personer har et moralsk tilhørsforhold til den jord, hvor deres forfædre levede, dyrkede og døde. Michael Jackson påpeger, at tilknytningen til sted ofte udspringer af et helt livs eller endda flere generationers aktiviteter og erindringer om begivenheder udfoldet på dette sted (op.cit.:175). I Sydafrika har 1900-tallets mange tvungne forflytninger og arbejdsmigrationen betydet, at de færreste sydafrikanere har levet hele deres liv i det samme område og haft mulighed for at skabe en livslang, levet tilknytning til et bestemt sted. I Port Elizabeths fælleshaver dyrker havebrugerne en jord, som de omtaler som nogle andres – skolens, statens, kirkens eller kommunens. De regner med at kunne få lov at dyrke jorden i nogen tid, men forventer ikke, at det er permanent, og de omtaler ikke sig selv som knyttet til den specifikke jordlod, de dyrker. Men gennem deres havearbejde og samtalerne om arbejdets relation til forfædrenes praksis iværksætter havebrugerne en genskabelse af fortiden, som skaber en forbindelse mellem jord og mennesker. Snarere end at opbygge en konkret tilknytning til et specifikt sted skaber de på den måde et abstrakt eller symbolsk tilhørsforhold til forestillingen om jorden og landet. Som en midaldrende kvinde, der har boet hele sit liv (forskellige steder) i byen, forklarer: „Jorden er vigtig for os alle sammen. På en måde kommer vi alle sammen fra landet. Vores forfædre kom fra landet, og der har vi vores rødder.“ Hvor forholdet til forfædre og fortiden tidligere udsprang af et direkte praktisk forhold til den jord, man levede på og dyrkede, er havearbejdet for townshipbeboerne i dag en praksis, der ud over subsistensproduktionen skaber og vedligeholder en symbolsk relation til forfædre og jorden.

Når havebrugerne taler om, hvordan deres dyrkningspraksisser bygger på traditionelle dyrkningspraksisser, hvordan havearbejdet knytter dem til fortiden og livet på landet og

om vigtigheden af at tage tilbage til deres fædrene jord for at udføre vigtige forfaderritualer, udtrykker de en forestilling om, at forholdet til jorden ikke er givet på forhånd. Det bør praktiseres og holdes ved lige, fuldstændig på samme måde som sociale relationer skal vedligeholdes, og forholdet praktiseres gennem dyrkning. Og kan man af praktiske og historiske grunde ikke praktisere og vedligeholde forholdet til sin fædrene jord, kan man i hvert fald praktisere et forhold til jorden som abstrakt begreb. Havearbejdet skaber på den måde moralske mennesker ved at gøre dem i stand til at indgå i og vedligeholde et netværk af relationer, ikke blot til andre nulevende mennesker, men også til forfædre og jorden. Det moralske menneske er et menneske, der ved at praktisere sine relationer og indtage sin retmæssige position i relationsnetværket bliver i stand til at se forskel på rigtigt og forkert. „Hvis man glemmer, hvem man er, og hvor man hører til [...], så ender man med at opføre sig dårligt – som alle de unge, som drikker og har sex og ingen respekt har for de ældre,“ forklarer en yngre havebruger.

Havebrugernes fremhævelse af havebrugets forbindelse til tradition og afrikansk identitet kan ses i sammenhæng med den „afrikanske renæssancebølge“, som breder sig i Sydafrika (se Vale & Maseko 1998) og fremhæver de positive aspekter af afrikansk kultur og identitet. For især de unge townshipbeboere kan interessen for deres afrikanske identitet ses som et forsøg på at magte den nedslående situation i townshipområderne med stor fattigdom og arbejdsløshed, ekstremt høj kriminalitet og mange dødsfald som følge af aids-epidemien og andre sygdomme. Den uoverskuelige situation, forklares det, er et resultat af et moralsk forfald, som skyldes dels fattigdomsforøgelsen og de mange forandringer, overgangen til demokrati har bragt med sig, dels indflydelsen fra de hvides liv, som har bragt den traditionelle familiestruktur og traditionelle moralske værdier i forfald. Desillusionen over, at demokratiseringen ikke har medført en forbedring af de fattiges levevilkår, knyttes således sammen med ideen om moralsk forfald. Når townshipbeboerne søger at genoptage traditionelle praksisser (som havebrug) og fremhæver betydningen af relationer til familie, slægt, naboer, forfædre og jord, er det et forsøg på at genskabe gamle moralske værdier. Et forsøg på at skabe sig fast grund under fødderne i et samfund i voldsom forandring, der opfattes som i moralsk forfald.⁸

Havearbejde og kropsliggørelsen af moral

Havearbejdets moralskabende karakter ligger dog ikke udelukkende i dets potentiale til at gøre folk i stand til at indgå i relationer. Arbejdet betragtes også som en moralsk praksis, fordi det indskriver moralen kropsligt.

Dagliglivet i Sydafrikas townshipområder er præget af et ekstremt højt niveau af vold og kriminalitet, som ofte rammer de fattigste og svageste indbyggere hårdest (Terreblanche 2003:kap 2). Townshipbeboerne beskriver ofte kriminaliteten som resultatet af det færdige moralske forfald, der har gjort folk ude af stand til at skelne det gode fra det onde. På denne baggrund fremhæver havebrugerne havearbejdet som moralskabende, fordi det holder folk i gang og dermed afholder dem fra amoralske gerninger. Gang på gang fremhæver townshipbeboere, at arbejdsløshed og lediggang skaber amoralske mennesker, der ikke er i stand til at se forskel på rigtigt og forkert. Kvinderne i haverne fremhæver især, at de unge mænd i townshipområdet bør arbejde fysisk, så de

ikke ender i kriminalitet. Men det er ifølge kvinderne svært, fordi de unge er dovne. „De er vant til det moderne liv i byen og vil kun arbejde for penge“, lyder forklaringen, der viser, at betydningen af arbejde dækker langt mere end det indkomstsikende aspekt.

Skønt denne kvinde har ret i, at de fleste unge primært er interesserede i lønarbejde, skal dette ikke nødvendigvis ses som udtryk for dovenskab. De unge mænd i township-områderne, som ofte kritiseres af den ældre generation for at være uansvarlige og udisciplinerede, er i reglen optaget af at leve op til familiens forventninger om, at de som mænd skal være med til at forsørge familien og skaffe en indtægt til hjemmet.⁹ De unges forestilling om ansvarlighed bygger således også på en opfattelse af, at de er en del af et familienetværk, som de har et moralsk ansvar for at indtage en bestemt rolle i.

Havebrugernes udsagn om, hvordan lediggang forleder en til at udføre amoralske gerninger, afslører, at moral ikke opfattes som en indre egenskab, men at en person bliver moralsk gennem arbejdet og gennem de relationer, der skabes ved at arbejde sammen med andre. Havebrugerne ser havearbejdet som en praksis, der holder kroppen frisk og rask, sikrer havearbejderen en plads i et socialt fællesskab og lærer ham eller hende at kunne skelne mellem rigtigt og forkert. Haven giver således havebrugerne mulighed for at skabe sig selv og hinanden som moralske mennesker gennem fysisk arbejde.

At moral blandt townshipbeboerne i Port Elizabeth således opfattes som en størrelse, der kan påføres et menneske udefra, bekræftes af Lars Buurs undersøgelser af townshipområdets lokale kriminalitetsbekæmpelsesgrupper, de såkaldte Safety & Security Structures. Buur viser, at det blandt townshipbeboerne er en udbredt opfattelse, at et menneske kan bringes til at skelne mellem godt og ondt, rigtigt og forkert ved hjælp af fysisk afstraffelse (Buur 2003:19). Bag dette ligger en idé om, at selvet konstitueres gennem kroppen, og at moralsk opførsel indskrives i kroppen.

Denne idé afspejles også i den xhosatalende befolknings vigtige omskærelsesritual (*ukuwalusa*), der markerer overgangen fra dreng til mand. Drengen omskæres og opholder sig tre-fire uger i bushen, hvor han af ældre mænd lærer, hvad det vil sige at være mand. Han vender herefter tilbage til sin familie, hvor en stor fest afholdes. Under festlighederne belæres den unge af ældre mænd om sin nye identitet som mand, og igen og igen betones det, at han nu gennem fysisk arbejde har ansvar for at tage del i forsørgelsen af familien. De ældre mænd fremhæver, at omskærelsen på afgørende vis har forandret den unges mands status. „Efter omskærelsen bliver du ‘nogen’. Du begynder at have et rigtigt sind og være ansvarlig“, forklarer en ældre mand i en samtale om de mandlige overgangsritualer. Drengene tilhører deres mødres domæne, de opfattes som amoralske og uansvarlige, må konstant rende ærinder og kan udsættes for mere eller mindre vilkårlig korporlig afstraffelse og „disciplinering“. Gennem ritualer og det fysiske indgreb på kroppen bliver den unge mand skabt som en voksen mand med krav på respekt fra andre, men også med et moralsk ansvar for gennem arbejde at tage sig af familien, ikke mindst kvinder og børn (Buur 2003:19-20; Mayer 1980:65; Ramphele 2000:111). Det vigtige ritual skaber en afgørende overgang, men det betyder langt fra, at manden er færdigskabt som person. Også den voksne mand gennemgår en række rituelle forandringer, der ændrer hans person – en af de vigtigste finder sted i forbindelse med ægteskabet, som gør manden til familieoverhoved.

Ligesom andre ritualer omtales omskærelsesritualet af townshipbeboerne som et „arbejde“ (*umsebenzi* eller „traditional work“), og arbejde er således et bredt begreb, som omfatter både rituelle begivenheder og daglig dont. Samme forhold gør sig gældende

blandt twanaerne, for hvem ordet arbejde før koloniseringen og i en vis udstrækning stadig dækker et bredt spektrum af aktiviteter, herunder dyrkning, madlavning, at skabe familie, kvægdrift, politik og udførelsen af ritualer. Arbejde forstås i betydningen „at arbejde for det fælles bedste“ (Comaroff & Comaroff 1991:273-4), og at arbejde for det fælles bedste ses som en modsætning til det at arbejde for sig selv, en praksis, der opfattes som forkert og antisocial. Det moralsk gode menneske frembringes på den måde gennem arbejdet. I et samfund, hvor fattigdom og kriminalitet sætter sociale normer og roller under pres, er havebrugerne i stand til at påkalde sig moralitet ved at vise sig som hårdtarbejdende mennesker, der arbejder på et fælles projekt.

For xhosaerne i Port Elizabeth er både det fysiske og det rituelle arbejde med til at skabe personen som del af et netværk af vigtige sociale relationer som familien og slægten. Begge typer arbejde indskriver den moralske opførelse i kroppen i en proces, der aldrig kan betragtes som afsluttet, men må gentages gennem hele livet.

De sydafrikanske udviklingsinstitutioners arbejdsbegreb

Mens townshipbeboerne indskriver arbejdet i haverne i en sammenhæng, der giver mening i et samfund, hvor personen historisk set og stadig i dag betragtes som en relationel og processuel størrelse, er de sydafrikanske udviklingsinstitutioner i langt højere grad inspireret af et vestligt arbejdsbegreb. Arbejde knyttes også her til den moralske person, men det ses her som et udtryk for det autonome individs pligtfølelse.

De sydafrikanske udviklingsinstitutioner er i dag domineret af yngre, veluddannede sorte sydafrikanere. For mange af dem har et vestligt inspireret uddannelsessystem været vejen ud af den fattigdom, som mange af deres jævnaldrende er fanget i, og de har ikke i samme grad som townshipbeboerne et nostalgisk syn på fortiden og traditionen. Som ansatte i ngo'er og myndigheder taler de om havearbejdet som et alternativ til lønarbejde. Målet med at igangsætte havebrugsprojekter er at bekæmpe den omfattende fattigdom i Port Elizabeths townshipområder, men fattigdomsbegrebet dækker her alene over mangel på penge og mad. Denne fattigdom skal ifølge embedsmænd og ngo-ansatte bekæmpes gennem produktivt og organiseret arbejde. Det fremhæves ofte, at Eastern Cape er en af de fattigste sydafrikanske provinser, som uden den minedrift, der skaber arbejdspladser i andre provinser, må opdyrke andre indtægtskilder. En ansat i Eastern Capes Department of Agriculture and Land Affairs forklarer: „Fattigdommen er enorm her. Arbejdsløsheden er høj, så folk bliver nødt til at arbejde for sig selv. Gennem urbant havebrug kan vi komme fremad.“

Havearbejdet beskrives af embedsmænd og ngo'er som et simpelt, men effektivt aspekt af fattigdomsbekæmpelsen, og der lægges stor vægt på, at havebrugerne skal „maksimere profit og udbytte“ og lære at markedsføre deres produkter. Der skal ske fremskridt, og havebrugerne opfordres til at dokumentere de positive forandringer med „før og efter“-fotografier eller -tegninger. Fattigdom ses som et materielt problem, der kan løses gennem produktion og fremdrift. Overkommelsen af fattigdomsproblemet betragtes som et vigtigt skridt i Sydafrikas udviklingsproces, og havebrugsprojekterne et aspekt af den urbane udvikling.

For myndigheder og ngo'er er det centralt, at havebrugernes produktion af afgrøder foregår på organiseret vis, og communityhaverne skal derfor fungere som „projekter“.

Det betyder, at haverne skal dyrkes af organiserede grupper bestående af faste havebrugere, som arbejder efter demokratisk besluttede målsætninger, vedtægter og regler, fører regnskab, laver langsigtet planlægning og arbejder på faste tidspunkter. Ifølge en ansat i kommunens Department of Parks and Recreation ønsker man at undgå en situation, hvor townshipbeboere kun engagerer sig kortvarigt i havebrug for at høste det første udbytte og derefter går i gang med andre indkomstskabende aktiviteter. Det fattigdomsbekæmpende havearbejde ses således først som effektivt, hvis det foregår gennem projekter, som er præget af orden, organisation og projektsolidaritet. Projekterne kræver, at folk er i stand til at arbejde effektivt og organiseret, og at de sætter projektet i centrum for deres aktiviteter. Det er gennem dette effektive arbejde, at havebrugerne gør sig fortjent til den støtte, de kan få fra udviklingsinstitutionerne, og townshipbeboere får kun støtte til havebrug, hvis de allerede er organiserede i velfungerende grupper. Embedsmanden fra Department of Agriculture and Land Affairs forklarer: „Hvis folk vil deltage i arbejdet i haverne, må de udgøre en lovligt registreret gruppe og organisere sig selv – de må have et projekt.“ Havebrugerne har ifølge denne embedsmand ofte en helt forkert forestilling om, at de gennem de unge sorte ansatte i myndighederne kan få adgang til ressourcer uden at gøre noget for det. De er, forklarer det, præget af et „afhængighedssyndrom“, skabt af de mange års apartheidstyre. Afhængighedssyndromet betyder, at folk i al for høj grad forventer, at regeringen vil løse alle deres problemer, og de fralægger sig dermed ansvaret for deres egen udvikling. „Folk skal gå i gang med at gøre noget for sig selv i stedet for at vente på almisser. Hvis de opretter en have, kan de arbejde og producere i stedet for at sidde i solen og vente hele dagen. Det er progressivt!“ siger embedsmanden.

Ligeledes understreger ngo-ansatte og embedsmænd, at havebrugernes arbejde og dyrkningspraksisser bør hvile på rationel ekspertviden, der gør havebrugerne i stand til at udnytte naturen effektivt. Havebrugerne er ifølge udviklingsinstitutionerne præget af traditionelle, ineffektive dyrkningspraksisser og traditionelle forestillinger om den ældre generations autoritet, og de mener, at begge dele bremser tilegnelsen af ny viden. Gennem workshopper og havebesøg yder udviklingsinstitutionerne derfor teknisk rådgivning, der skal lære havebrugerne at planlægge og dyrke, så de får det størst mulige udbytte.

Ansatte i udviklingsinstitutionerne udtrykker således et ønske om at gøre havebrugerne til gode, organiserede og hårdtarbejdende projektdeltagere, som gennem deres arbejde kan udnytte de naturlige omgivelser effektivt til produktion. Jeg vil argumentere for, at dette ønske hviler på et rationelt, som udgøres af nogle bestemte forestillinger om arbejde og den moralske person, hvis rødder er vestlige.

I *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* beskriver Max Weber, hvordan den vestlige livsførelse siden reformationen er blevet præget af forestillinger, der betragter flid, arbejdsomhed, selvbeherskelse, nøjsomhed og rationel produktion som menneskets moralske pligt (Weber 1995:30,36). Webers argument er, at disse pligtforestillinger kan spores til Luthers kaldstanke, der indsætter det verdslige daglige arbejde som det moralske og religiøse kald, det enkelte menneske har pligt til at opfylde (op.cit.:48-9). Moralske personer beviser så at sige deres moral og deres tilhørsforhold til det moralske fællesskab gennem arbejde, flid og nøjsomhed.

At forestillingen om det moralsk rettighedsbærende og pligtopfyldende individ også har spillet en rolle for den sydafrikanske kontekst, fremgår af Comaroff og Comaroffs beskrivelser af protestantiske missionærers forsøg på at gøre den afrikanske befolkning

til gode, moralske mennesker (Comaroff & Comaroff 1991, 1997, 2001). Missionærerne betragtede som de fleste andre kolonisatorer afrikanernes praksisser som traditionelle, uciviliserede og amoralske, og deres mål var at gøre afrikanerne til moderne, civiliserede og pligtopfyldende individer. Dette foregik primært ved forsøget på at lære afrikanerne at leve et moralsk hverdagsliv præget af arbejdsomhed og rationel produktion. Ideelt set skulle afrikanerne omvendes af missionærerne, hvorefter de „automatisk“ ville blive flittige, arbejdsomme, protestantiske individer. I praksis gik missionærerne dog mere pragmatisk til værks og brugte primært deres energi på at overbevise afrikanerne om nødvendigheden af at arbejde. Den afrikanske befolkning skulle lære at kultivere jorden gennem flittigt, produktivt arbejde og ville derigennem blive religiøst frelste, moralske, civiliserede individer (Comaroff & Comaroff 1997:120-1). Skønt missionærerne på den måde kom til at gøre brug af et moralbegreb, der så moral som en størrelse, der kunne påføres mennesker gennem arbejde, var deres fokus således på individets frelse, ikke på personens plads i sociale netværk. Hvor arbejdet for den afrikanske befolkning var en investering i sociale relationer, var det produktive arbejde for missionærerne moralsk i sig selv, fordi det symboliserede modernitet, protestantisme og det pligtopfyldende, autonome individ.

I udtalelserne fra de ansatte i de sydafrikanske udviklingsinstitutioner ses flere af missionærernes forestillinger reproduceret. Havearbejdet har ganske vist mistet sit direkte religiøse indhold, men det har ikke mistet sin betydning som udtryk for moral. Målet med at oprette communityhaver er at bekæmpe fattigdommen, siger embedsmænd og ngo-ansatte, men i praksis er de klar over, at havebrugerne, trods den megen tid, de bruger i haverne, langt fra er i stand til at producere nok til at forsørge sig selv og deres familier. Alligevel giver det mening for ngo-ansatte og embedsmænd at opmuntre til havebrug, fordi det gør havebrugerne til pligtopfyldende, ansvarlige individer og borgere, og havearbejdet ses således som havende en moralsk værdi i sig selv.

Når ngo-ansatte og embedsmænd understreger, at havebrugerne bør vie deres arbejde til projektet, fremhæver de, at havebrugerne som gode borgere bør tage ansvar for deres eget liv og opfylde deres pligt til at arbejde. Viljen til at arbejde udtrykker i denne tankegang eksistensen af et moralsk og ansvarligt „indre“, og et moralsk menneske (be)viser sin moral gennem arbejde (Weber 1995:28-30). Arbejdet og projektet er i centrum, og havebrugerne er individuelle deltagere. For havebrugerne selv er arbejdet derimod et middel, der investeres i sociale relationer.

Mens havebrugerne som beskrevet ovenfor gennem deres praksis skaber og vedligeholder en gensidig relation til jorden, ønsker udviklingsinstitutionerne, at de skal lære at opfatte naturen som et objekt, der kan og bør udnyttes og underordnes menneskelige behov. Forestillingen om de naturlige omgivelser som en ressource, der af mennesker kan udnyttes (eller beskyttes) ved hjælp af videnskabelig viden, er bygget på en idé om mennesket som adskilt og distanceret fra naturen (Ingold 2000:214-5). For de missionærer, der kom til Sydafrika i 1800-tallet, var landbrug og havebrug tæt forbundet til kristendom, civilisation og modernitet (Comaroff & Comaroff 1997:122-3). Moderne landbrug blev betragtet som effektiv produktion, der samtidig skabte orden i de vilde omgivelser og lærte de traditionelle sorte afrikanere civilisationens dyder i form af (protestantisk) arbejdsmoral (op.cit.:135). For de ansatte i udviklingsinstitutionerne er det på samme vis centralt, at havebrugerne lærer at udnytte de naturlige ressourcer effektivt og produktivt samt at tæmme og ordne den „vilde“ natur gennem havebrug (se

også Croll & Parkin 1992:34), fordi disse praksisser udtrykker moralsk ansvarlighed og pligtfølelse.

To perspektiver på arbejde og moral

Moralske værdier er forestillinger, der opfattes som indiskutable, fordi de ses som grundlæggende, universelle værdier (Moore 1993:1), på trods af det forhold, at de skabes i sociale processer og derfor varierer fra den ene sociale kontekst til den anden (Howell 1997:11). Moralske forestillinger opstiller principper for, hvad der er rigtigt og forkert, godt og ondt, og de benyttes derfor til at skabe skillelinjer mellem gode og onde mennesker og rigtige og forkerte handlinger. Moralske værdier er knyttet til praksis i et dynamisk forhold, hvor de moralske værdier udleveres gennem og former kropslige praksisser, men samtidig også forandres gennem disse (op.cit.:4). Menneskers moralske identitet formes og udtrykkes på den måde gennem praksis, og i mange sammenhænge er arbejde en praksis, der i særlig grad knyttes til positive moralske værdier (Weber 1995, Comaroff & Comaroff 1991, 1997).

Havearbejdet er for både havebrugere og udviklingsinstitutioner en praksis, der giver mening, dels fordi det skaber materielle forbedringer, dels fordi det betragtes som en moralsk praksis. Men hvor arbejdet for havebrugerne er moralsk, fordi det er del af en proces, der skaber mennesker som deltagere i moralske relationer og indskriver moral i deres krop, opfattes arbejde af udviklingsinstitutionerne som en praksis, der udtrykker moral som en indre egenskab.

De to perspektiver på forholdet mellem arbejde og moral peger på centrale forskelle i de to gruppers personopfattelse. Udviklingsinstitutionerne opfatter personen som et individ med bestemte rettigheder, pligter og moralske egenskaber, adskilt fra både sine naturlige omgivelser og sine sociale relationer til familie, slægt og klan. Dette autonome individ kan og bør vie sit liv til projektets arbejde. Havebrugerne opfatter derimod personen som en enhed, der skabes processuelt og relationelt, og moral som en størrelse, der skabes i samspil med den sociale og fysiske kontekst. Den moralske person er den sociale person, som indtager sin plads i et netværk af relationer og påtager sig sit ansvar for familie og slægt. Havebrugerne opfatter ikke havearbejdet som et projekt, hvis centrale mål er dets eget opretholdelse. De dyrker deres haver med de forhåndenværende redskaber, men hvis de tjener noget på deres arbejde, bliver det sjældent geninvesteret i haven. Udbyttet investeres i stedet i sociale relationer og i familiens opretholdelse. Townshipbeboerne lever et liv, hvor haven indgår som en del af forskellige andre aktiviteter, men den har ikke altid førsteprioritet i deres liv. Hvor meget tid, de bruger på havearbejdet, afhænger af, hvilke andre muligheder for at tjene lidt penge der dukker op, og hvad der ellers sker i deres sociale liv. De forstår ikke projektet som et mål i sig selv, sådan som udviklingsinstitutionerne ønsker, de skal.

Skønt de to perspektiver på arbejde og moral her er beskrevet som tilhørende to forskellige grupper mennesker, kan man argumentere for, at de i praksis snarere er to positioner, som kan være på spil for forskellige mennesker på forskellige tidspunkter eller i forskellige sammenhænge.

De ngo-ansatte og embedsmænd, som repræsenterer udviklingsinstitutionernes synspunkt, er for de flestes vedkommende folk, der selv er vokset op i townshipmiljøet, om

end ofte som børn i mere veluddannede familier end gennemsnittet. De moralske værdier, som de udtrykker i den praksis og retorik, der er knyttet til deres arbejdsliv, udspringer i høj grad af officiel sydafrikansk udviklingsretorik. Gennem brugen af denne retorik understreger ngo-ansatte og embedsmænd deres position og identitet som veluddannede og udviklingsorienterede mennesker. I mere private samtaler, der ikke omhandler deres arbejdsliv, viser deres moralske forestillinger sig dog som mere ambivalente, og betydningen af at indtage sin plads i familienetværk understreges ofte.

Townshipbeboerne taler sig på den anden side heller ikke entydigt ind i det relationelle moralbegreb, især ikke når de taler om deres arbejde med ngo-ansatte.¹⁰ I sådanne sammenhænge bruger de „projektord“, taler om udvikling og om at forhøje produktionen, og de laver registre over gruppens medlemmer og regler for, hvem der arbejder hvornår. I praksis ændres det dog hurtigt, hvem der lægger en aktiv indsats i haven, og folk arbejder, når det passer dem – ikke når det passer „projektet“. Dette skyldes delvist, at forsøget på at skabe og leve op til moralske værdier for havebrugerne i høj grad er et spørgsmål om at overleve og magte en svær økonomisk situation. De er derfor interesserede i at få del i de ressourcer, som ngo'er og myndigheder kan tilbyde dem, og taler dem i en vis udstrækning efter munden.

Havebrugernes støtte til de officielle ideer om arbejde, udvikling, organisering og produktion skyldes på den ene side, at der faktisk er et sammenfald mellem havebrugernes og udviklingsinstitutionernes interesse i at skabe velfungerende og produktive haver, men på den anden side indebærer støtten også en bearbejdning og fortolkning, der tilpasser de officielle værdier til en lokal moralsk verden.

Arce og Long (2000) redegør for en tilgang til antropologiske studier af udvikling, der sætter fokus på, hvordan modernitetsværdier og modernitetspraksisser anvendes, bearbejdes og gøres meningsfulde i lokale kontekster. Udgangspunktet for denne tilgang er erkendelsen af, at lokale aktørers dagligdag og møde med udviklingsinterventioner er præget af kompleksitet, modstridende værdier og forestillinger, delvise forbindelser, flertydighed og strid (op.cit.:11-2, 14). Arce og Long foreslår, at denne komplekse virkelighed begribes ved et fokus på, hvad de kalder modernitetens modtendenser, som er de processer, hvorigennem lokale aktører i deres dagligdag erfarer og gennem deres praksisser bearbejder information, teknologi, materielle og kulturelle forhold (op.cit.:30). Igen gennem disse processer bliver modernitetens symboler og begreber genordnet og afessentialiseret, men ikke nødvendigvis for alvor udfordret (op.cit.:10,27).

I havebrugernes lokale moralske verden er organiseret arbejde og produktion ikke mål i sig selv, men midler til at tilvejebringe materielle ressourcer, som gør havebrugerne i stand til at indgå i livsvigtige sociale relationer. Denne bearbejdning kan ses som en modtendens til udviklingsinstitutionernes tilgang, fordi den afessentialiserer denne tilgangs værdier.

Havebrugerne er modtagere af en udviklingsinterventions tankegang, men i modtagelsen af denne tankegangs forestillinger skaber de noget andet end det, ngo'er og myndigheder tilsigter. Denne ikke altid umiddelbart synlige „produktion“ kan belyses gennem Michel de Certeaus tese om, at forbrug af populærkultur indebærer „en anden produktion“ eller en „merproduktion“, som manifesterer sig gennem måden, produkter bruges på (1984:xii). Havebrugernes merproduktion underminerer ikke udviklingsinstitutionernes tilgang til arbejde, men den skaber noget, der går ud over tilgangens intentioner. Det er denne merproduktion, der analytisk set kan betragtes som en mod-

tendens til udviklingsinterventionen. I mødet med ngo'ernes og myndighedernes tankegang forsøger havebrugerne at fastholde deres eget arbejdsbegreb og skabe moralske værdier og praksisser, som giver mening i deres lokale moralske verden. På den måde kan de måske „blive i stand til at skabe plads for forandring [...] på trods af at de er modtagere af organiserede interventioner, som medbringer systematiske modeller for opnåelsen af udvikling og modernitet“ (Arce & Long 2000:30).

Den fattige befolkning i Port Elizabeths townshipområder føler ikke, at de har nogen del i den økonomiske og politiske succes, som deres stat har på det afrikanske kontinent. De oplever deres dagligdag som præget af økonomisk og moralsk nedgang, og skønt de lever i en af landets største byer, føler de sig marginaliserede. Men gennem deres arbejde i byens grønsagshaver kan de fastholde en identitet som moralske mennesker og dermed skabe sig selv som aktører, der er i stand til at skabe mening og betydning i en verden, hvor de ofte ses og ser sig selv som magtesløse.

Noter

1. www.statssa.gov.za.
2. Port Elizabeth og den nærliggende by Uitenhage udgør i dag et af Sydafrikas seks metropolområder, den såkaldte Nelson Mandela Metropol.
3. Under mit feltarbejde gennemførte jeg interviews med ansatte i ngo'erne CEN (Community Environment Network) og WESSA (The Wildlife and Environment Society of South Africa) og med embedsmænd i Eastern Cape-provinsens Department of Agriculture and Land Affairs, Department of Economics, Environmental Affairs and Tourism samt kommunens Department of Parks and Recreation og Department of Health.
4. Som de fleste afrikanske folk er det blandt xhosaerne traditionelt set kvinderne, der dyrker jorden, mens mændene er ansvarlige for kvægbruget. At man i Port Elizabeth møder mænd involveret i havebrug, skyldes det dels, at det er både forbudt og upraktisk at holde kvæg i townshipområdet, dels at havebrugene har fået karakter af „projekter“, hvilket giver dem større prestige for mænd. De få mænd, der involverer sig, indtager ofte positionen som „koordinator“ eller „kasserer“.
6. Skønt lobola blandt byboerne i dag ofte udbetales i sydafrikanske rand, udregnes beløbet stadig i kvæg.
7. Deltagelsen i sociale netværk foregår naturligvis også ved hjælp af andre praksisser end materiel udveksling. Andre typer udveksling, såsom udveksling af arbejdskraft, interesse og omsorg, spiller også en vigtig rolle, ligesom det har betydning, om man er et menneske, der har respekt for andre og ikke mindst for autoriteter som ældre, forfædre og Gud.
8. Den stærke interesse for afrikansk tradition og identitet møder man også i landområderne (se fx Banks 2002). Jeg formoder dog, at det er et urbant fænomen, at havebrug får så stor identitetsmæssig betydning, ikke mindst fordi havebrug i byen er et bevidst valg og ikke normal praksis som på landet.
9. For de unge kvinder er skellet mellem det ideelle og det reelle liv mindre skarpt optegnet, idet de unge kvinder ikke i samme grad som mændene forventes at forlade hjemmet og bringe en indkomst tilbage (Ramphela 2000:109). Alligevel er også de unge kvinder frustrerede over de manglende jobmuligheder, ikke mindst fordi mange af dem har børn født uden for ægteskab, som de ofte selv er ansvarlige for at forsørge.
10. Det er her relevant at påpege, at mens udviklingsorganisationernes arbejdsbegreb primært er afdækket gennem interviews og i høj grad er en italesat forståelse, krævede det i langt højere grad deltagerobservation og et udstrakt feltarbejde at få indsigt i havebrugernes forståelse af arbejdets betydning.

Litteratur

- Ansell, Nicola
2001 Because it's Our Culture! Renegotiating the Meaning of Lobola in Southern African Secondary Schools. *Journal of Southern African Studies* 27(4):697-716.
- Arce, Alberto & Norman Long
2000 Reconfiguring Modernity and Development from an Anthropological Perspective. I: A. Arce & N. Long (eds.): *Development and Modernities. Exploring Discourses, Countertendencies and Violence*. London: Routledge.
- Banks, Leslie
2002 Beyond Red and School: Gender, Tradition and Identity in the Rural Eastern Cape. *Journal of Southern African Studies* 28(3):631-49.
- Buur, Lars
2003 Outsourcing the Sovereign. Local Justice and Violence in Port Elizabeth. I: T.B. Hansen & F. Stepputat (eds.): *Sovereign Bodies, Citizens, Migrants and States in the Postcolonial World*. Princeton: Princeton University Press
- de Certeau, Michel
1984 *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Cherry, Janet
2000 Kwazakhele. The Politics of Transition in South Africa. An Eastern Cape Case Study. Ph.d.-afhandling. Rhodes University. http://myweb.absa.co.za/fourwinds/janet_academic/.
- Comaroff, John & Jean Comaroff
1991 *Of Revelation and Revolution. Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa. Volume 1*. Chicago: The University of Chicago Press.
1997 *Of Revelation and Revolution. The Dialectics of Modernity on a South African Frontier. Volume 2*. Chicago: The University of Chicago Press.
2001 On Personhood: An Anthropological Perspective from Africa. *Social Identities* 7(2):267-82.
- Croll, Elisabeth & David Parkin
1992 *Anthropology, the Environment and Development*. I: E. Croll & D. Parkin (eds.): *Bush Base: Forest Farm. Culture, Environment and Development*. London: Routledge.
- Howell, Signe
1997 Introduction. I: S. Howell (ed.): *The Ethnography of Moralities*. London: Routledge.
- Ingold, Tim
2000 *Globes and Spheres: The Topology of Environmentalism*. I: T. Ingold: *The Perception of the Environment. Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Jackson, Michael
1998 *Minima Ethnographica. Intersubjectivity and the Anthropological Project*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jørgensen, Nanna Jordt
2003 Havebrug som moralsk praksis. Om tradition, modernitet og grønsagsdyrkning i en sydafrikansk township. Specialerækken nr. 283. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Mauss, Marcel
1990 [1950] *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: Routledge.
- May, Julian, Ingrid Woolard & Stephan Klasen
2000a *The Nature and Measurement of Poverty and Inequality*. I: J. May (ed.): *Poverty and Inequality in South Africa: Meeting the Challenge*. Cape Town: David Philip Publishers.
- May, Julian & Chris Rogerson
2000 *The Spatial Context*. I: J. May (ed.): *Poverty and Inequality in South Africa: Meeting the Challenge*. Cape Town: David Philip Publishers.

-
-
-
- Mayer, Philip
1980 The Origin and Decline of Two Rural Resistance Ideologies. I: P. Mayer (ed.): Black Villagers in an Industrial Society. Cape Town: Oxford University Press.
- Mayer, Philip & Iona Mayer
1971 [1961] Townsmen and Tribesmen. Conservatism and the Process of Urbanization in a South African City. Cape Town: Oxford University Press.
- Moore, Sally Falk
1993 Introduction: Moralizing States and the Ethnography of the Present. I: S.F. Moore (ed.): Moralizing States and the Ethnography of the Present. American Ethnological Society Monograph Series, Number 5:1-16.
- Ramphela, Mamphela
2000 Teach Me How to Be a Man: An Exploration of the Definition of Masculinity. I: V. Das et al. (eds.): Violence and Subjectivity. Berkeley: University of California Press.
- Terreblanche, Sampie
2003 A History of Inequality in South Africa, 1652-2002. Durban: University of Natal Press.
- Thornton, Robert
1996 The Potential of Boundaries: Steps towards a Theory of the Social Edge. I: P. Werbner (ed.): Postcolonial Identities in Africa. London: Zed Press.
- Vale, Peter & Sipho Maseko
1998 South Africa and the African Renaissance. International Affairs 74(2):271-87.
- Weber, Max
1995 [1920] Den protestantiske etik og kapitalismens ånd. København: Nansensgade Antikvariat.